

ВИВЧЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ, РОЗВИТОК МУЗЕЙНИЦТВА І НАУКОВОГО ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА ПІВНІЧНО–ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

УДК 393:94(477.51)«18/19»

Світлана БОЙЧЕНКО
(Чернігів)

Поховальна практика Чернігова та шляхи їх реалізації наприкінці XVIII – XIX ст. (за матеріалами справ Чернігівської духовної консисторії)

Починаючи з останньої чверті XVIII ст., звичаєві норми поховання померлих зазнали великого впливу російського законодавства, що модернізували усталені поховальні традиції. Цей процес поступово поширився на українських землях і відбився у місцевих поховальних практиках Чернігова, центру Лівобережної України.

Питання поховальної практики досліджені досить фрагментарно. Ю.В. Озеров висвітлив проблеми регіональної практики поховання померлих на прикладі Курської губернії. У працях сучасних українських дослідниць О.Ю. Замури, О.О. Мельник, О. Романової простежено відмінності між офіційними вимогами законодавства до порядку поховання померлих і місцевою поховальною практикою на території Гетьманщини [1].

Дослідженню поховальної практики Чернігова до цього часу, не приділялося належної уваги. У статті зроблена спроба виявити особливості поховальних практик Чернігова у контексті регламентації російським законодавством поховальної сфери наприкінці XVIII – XIX ст., а також визначити вузлові проблеми місцевої поховальної практики та шляхи їх розв'язання на основі матеріалів справ Чернігівської духовної консисторії.

Основним джерелом знань про поховальну практику Чернігова послуговували справи Чернігівської духовної консисторії, що охоплюють період з 1768 до 1827 р. Як місцевий орган церковного управління Чернігівська духовна консисторія

сконцентрувала у своїх руках великі повноваження, виступала посередником між церковним причтом і прихожанами Чернігівської єпархії. Вона наглядала за діяльністю приходських священиків, розглядала скарги мирян і виносила рішення у порушених справах. Цінність виявлених справ духовної консисторії пов'язана з тим, що у них зафіксовані лише ті випадки, які проводилися з явними порушеннями процесу поховання.

Для врегулювання протиріч між комплексом релігійних вимог і реаліями повсякденного життя церква активно використовувала покарання, до яких відносилися: відлучення від церкви, церковне покаяння, позбавлення християнського поховання тощо. Це пояснювалося державним статусом православної церкви та підтверджувало стійкість релігійних традицій серед населення [2]. Порівнюючи покарання за відхилення від законодавчих вимог, що застосовувалися у світських і духовних судах, слід зазначити, що духовні суди відрізнялися гуманністю у винесенні вироку [3].

Одним із найбільш тяжких релігійних покарань, яке глибоко закріпилося у світогляді населення, було позбавлення небіжчика християнського поховання. Якщо у суді підтверджувалося, що порядок поховання священиком мирянина відповідав православній обрядовості, то необхідність проведення слідства відпадала. В іншому випадку церковний суд карав винуватих священиків штрафами, позбавленням сану, дисциплінарними попередженнями. Протягом XVIII–XIX ст. зберігалися схожі закономірності.

Розглянемо випадки смерті, що спричинили клопотання мирян до Чернігівської духовної консисторії, приводом до яких слугувала насильницька смерть їх родичів. 4 серпня 1768 р. чернігівська мешканка Тетяна Волошиха подала заяву до Чернігівської духовної консисторії про те, що її мати козачка Єфросінія Сировчиха була позбавлена християнського поховання глухівським священиком Михайлом Кісделовим через підозри у смерті від пияцтва [4]. У ході розслідування, яке тривало два роки, з'ясувалося, що 5 травня 1766 р. козачка Єфросінія Сировчиха у віці 32 років дорогою з Чернігова до Глухова померла. Під час огляду тіла покійної були виявлені «синие знаки» й одна червона рана. Після отримання підтвердження у насильницькій смерті Чернігівський міський суд дійшов висновку, що Єфросінія Сировчиха була «умерщвлена». Наявність фактів насильницької смерті знімало підозри у смерті жінки від пияцтва.

З огляду на це, Тетяна Волошиха у клопотанні слізно просила архієпископа про здійснення над могилою її покійної матері відповідного поховального обряду, а також вимагала притягнути священика Михайла Кісделова до відповідальності, за те, що він поховав її матір як загиблу насильницькою смертю без християнських обрядів. На завершальному етапі справи архієпископ вирішив, що через відсутність доказів про смерть Єфросінії Сировчихи від пияцтва, її «погребение християнским запечатать и поминать по обыкновению святой церкви».

13 серпня 1814 р. Чернігівською духовною консисторією розглядалося прохання дворянина Семена Добрянського здійснити християнський обряд поховання над могилою його брата Микити [5]. Семен Добрянський повідомив, що у с. Денисовичі Новозибківського повіту після паралічу, його брат Микита раптово помер. За цих обставин парафіяльний священик Михайло Еланський не встиг сповідувати та причастити його. Тому Семен Добрянський засумнівався у похованні брата похристиянськи. Справу було вирішено доволі швидко – протягом двох тижнів. У своїй відповіді благочинний священик с. Денисовичі Павло Пиневиц запевнив духовну

консисторію, що 26 серпня 1814 р. похований вже на той момент Микита Добрянський був «по чину поминовения отпет».

У березні 1814 р. Єким Салайов ініціював справу про дозвіл здійснити християнський обряд над його сином Василем, який під час тифозної лихоманки зарізався у с. Сахновці. Остаточне вирішення питання про проведення поховальних церемоній духовна консисторія поклала на парафіяльного священика. Для цього священик повинен опитати свідків і пересвідчитися, що покійний учинив самовбивство під впливом хворобливих припадків. У разі отримання доказів, що Василь позбавив себе життя у стані лихоманки, духовна консисторія дозволяла священику здійснити відповідний поховальний обряд [6].

На початку XIX ст. новий порядок поховання передбачав поряд із священиками участь медиків і поліції, в обов'язки яких входила констатація смерті та її причин. Це привело до посилення контролю за поховальною сферою з боку світської влади і, зокрема, поліції [7].

У січні 1812 р. духовна консисторія розглянула справу «О непогребении нечаянно умерших тел без свидетельства полиции» й оголосила догану священику (ім'я не визначено) за поховання без дозволу поліції раптово померлого від болю селянина Логина Назаренка. З метою запобігання виникнення подібних порушень у єпархії, консисторія надіслала відповідне розпорядження в кожне духовне правління Чернігівської єпархії та Єлецький монастир у Чернігові [8].

Негативне ставлення населення до будь-яких нововведень не сприяло їх сумлінному виконанню, спричиняло конфліктні ситуації між учасниками поховання та виливалося у скаргах до духовних судів. Законом суворо заборонялося ховати померлих раніше трьох діб після їх смерті [9]. На практиці траплялися ситуації, коли приходські священики не дотримувалися вимог законодавства та ховали померлих раніше встановленого терміну. 4 червня 1818 р. духовна консисторія надіслала чернігівському протоієрею Самуїлу Бутинському указ, у якому вимагала з приводу вчинення протизаконних дій щодо поховання тіла померлого 26 травня 1818 р. комісара чернігівського полку Миколи Єнька направити у консисторію для надання свідчень священнослужителів Стрітенської церкви: протоієрея Василя Стефановського, настоятеля Іоанна Стефановського, ієрея Арсенія Яроцького та Герасима Меншика. За свідченнями оператора Малихова, капітан-справник М. Єнько помер «нескоростижной смертю, а по болезни», яку лікували лікар Міллер і штаб-лікар. Малихов був свідком виносу мертвого тіла М. Єнька та бачив, що покійний «вдруг объят был смрадом и у него истекала сильно рана». Враховуючи теплу погоду та «нежелаемую смрадность тела, но даже и заразительность воздуха могла бы сделаться», Малихов був переконаний, що необхідно було поквипитися з похованням, не чекаючи трьох діб [10].

Обов'язок здійснювати поховання та поминання померлих на кладовищах закріплювався за церковним причтом. Порядок поховання відтворює справа про обвинувачення протодиякона Спасо-Преображенського собору Микити Швайковського у незаконному співмешканні з міщанкою Пелагеєю Колбосовою, що розглядалася у чернігівській духовній консисторії протягом 1800–1801 років [11]. 1 грудня 1799 р. після закінчення літургії у чернігівській кладовищенській Воскресенській церкви до священика Герасима Менайлова звернувся протодиякон Микита Швайковський і попрохав посприяти у відспівуванні раптово померлого його незаконно народженого сина. Г. Менайлов від імені М. Швайковського умовив священика Іоанна Стефановського відспівати покійного у

Воскресенській церкві. Після цього Г. Менайлов разом із М. Швайковським пройшли у церковну огорожу та позначили для поховання немовляти частину місця для могили. Свідками поховання виступали диякон Катериненської церкви Гаврило Бабешенко та виконуючий обов'язки паламаря міщанин Пантелеймон Шарешиленко. За свідченнями Г. Бабешенка, 1 грудня 1799 р. міщанка Варвара Гомонна повідомила йому про смерть дитини у її сестри (Колбасовни). Г. Бабешенко разом зі священником І. Стефановським пішли до того двору, де померла дитина, й зафіксували її смерть. Того ж дня священник І. Стефановський відспівав померлу дитину у Воскресенській церкві та разом із церковним причтом поховав на церковному цвинтарі. На похорону були присутні лише протодиякон М. Швайковський і міщанка П. Колбасовна. Під час відспівування у церкві вони схлипували й витирали платками сльози, поцілували немовля, плакали весь час, коли слідували за домовиною до могили, та доти, поки могила не була заспана землею. Після завершення похорону М. Швайковський і П. Колбасовна посиділи у будинку Г. Менайлова недовго та розійшлися по домівках.

Справа відображає нехтування церковнослужителями Чернігова декількох державних законоположень. Поховання немовляти було здійснено того ж дня, коли було повідомлено про його смерть, що порушувало офіційно встановлений порядок поховання померлих не раніше трьох днів після смерті. Смерть дитини засвідчили не лікар або становий пристав, як це вимагало законодавство, а церковнослужителі.

У справі показана реальність, що проявилася у взаємодії різних учасників процесу поховання та показала світосприйняття, уявлення, переконання, пов'язаних зі смертю, та їх законослухняність. Вірогідно, батьки намагалися приховати смерть незаконно народженої дитини, щоб не викликати суспільного осуду. Адже, факт незаконного народження дитини, особливо у церковнослужителів, знижав авторитет духовенства серед мирян і негативно сприймався соціумом. Це примушувало протодиякона М. Швайковського скоріше поховати незаконно народженого сина, оскільки його раптова смерть могла викликати небажані підозри та привести до поліцейського або церковного розслідування, що й сталося у подальшому.

За виконання чину поховання над померлими приходські священники отримували платню від родичів покійних. Плата за саме поховання входила до складу церковних треб, які були джерелом доходів парафіяльного духовенства. За Указом 1765 р. встановлено фіксований рівень оплати за поховання немовлят – 3 коп., за поховання дорослих – 10 коп., за спомин покійних – що дадуть, за сповідь і причастя – нічого [12]. Однак, священникам дозволили отримувати винагороду за молебні та поминання покійних, вартість яких не була чітко визначена. Люди мали наділяти священника відповідно до своїх фінансових можливостей [13]. Помітний ріст цін привів до того, що в 1828 р. плата за виконання церковних треб підвищилася в 2 рази; поховання оцінювалося, у середньому, в 5 руб., панахида – 3 руб. [14]. Незважаючи на неодноразові намагання уряду встановити тверді розцінки на треби, їх фактично не існувало.

У різних містах ціни за треби як й їх кількість коливалися та різко відрізнялися від офіційно встановлених. На думку М.В. Пулькіна, це залежало від місцевої традиції та домовленості між священником і парафіянами. Найнижча вартість треби за поховання складала 3 руб. – як й за вінчання [15].

Плата за здійснення поховання була одним із основних джерел існування приходського священика та членів його родини. В зв'язку з тим, що у XIX ст. священики не вирізнялися матеріальними статками, їх економічне існування залишалося залежним від прихожан, вони намагалися якомога більше взяти коштів за поховання. Це не задовольняло прихожан і спричиняло конфлікти, які виливалися у скарги до духовної консисторії. Єпархіальна влада, добре знаючи бідність церковнослужителів, притягувала священиків до відповідальності тільки тоді, коли надходили скарги від мирян [16]. Народ постійно був незадоволений духівництвом через високу платню за виконання церковних треб і висловлював побажання призначити духовенству «жалованье» для того, щоб приходські треби стали безплатними замість «кружечного доходу». На сторінках місцевих періодичних видань неодноразово порушувалося питання про матеріальне забезпечення духівництва, яке являлося вразливим місцем у приходському житті. З одного боку, необхідність торгуватися з приводу плати за треби, принижувала священика перед парафіянами, а з іншого – введення фіксованої плати за треби було не вигідним самим священнослужителям [17]. Велике значення мали й такі суб'єктивні моменти, як популярність священика або його бажання й уміння «вибивати» плату з прихожан.

Ці обставини спричиняли виникнення суперечок з приводу розподілу доходів між церковним причтом парафіяльних церков Чернігова. 23 червня 1814 р. церковний суд заборонив протоіерею Стрітенського приходу Василю Стефановському виконувати церковні треби у приході протоіерея Воздвиженської церкви Петра Кизимовського. На виправдання своїх дій у пояснювальній записці В. Стефановський писав, що «большая часть прихода моего состоит из бедных простолудинов, приносящих мне весьма малозначачий доход» [18].

З приводу виконання церковних треб у січні 1819 р. мав місце конфлікт між священиком П'ятницької церкви Іваном Симковським і священиком Богоявленської церкви Арсенієм Яроцьким. Іван Симковський був приписаний до чернігівського гарнізонного батальйону на правах полкового священика, а Арсеній Яроцький до військового шпиталю. З невідомих причин командир гарнізонного батальйону «прикомандирував» І. Симковського до військового шпиталю, що викликало незадоволення А. Яроцького. Чернігівська духовна консисторія захистила права І. Симковського на виконання треб у чернігівському гарнізонному батальйоні [19].

У липні 1827 р. виникла конфліктна ситуація між священиком П'ятницької церкви Іоанном Манжевським і благочинним протоіереєм Миколаївської парафії Петром Кизимовським. У своєму рапорті до Чернігівської духовної консисторії П. Кизимовський скаржився, що за його відсутності священик І. Манжевський причастив перед смертю титулярного радника Т. Білого, який мешкав у Миколаївському приході. Після смерті чиновника І. Манжевський відспівав покійного у Параскіївській церкві та поховав на наступний день. За словами П. Кизимовського, І. Манжевський «по злобливости своей издавна вдирается в мой приход» і свідомо позбавив причт Миколаївського приходу доходів за поховання прихожанина. Приводом до конфлікту стала ворожнеча між благочинним Миколаївської парафії П. Кизимовським і парафіянином Тимофієм Білим. За життя він мав із протоіереєм П. Кизимовським «личные неудобства». Чиновник запросив П. Кизимовського освятити місце на землі, яка знаходилося у Миколаївській парафії, для будівництва власного будинку, за що протоіерей вимагав 25 руб.

Вимога занадто високої платні обурила й озлобила Т. Білого, а в подальшому стала причиною міжособистісного конфлікту, який тривав до самої його смерті. Титулярний радник заборонив протоіерею входити в його дім і відправляти християнські треби. Відчувши наближення смерті, Т. Білий заповів дружині та своїм родичам, щоб П. Кизимовський був усунутий від поховання, а його тіло поховав священник І. Манжевський. В ході розслідування справи духовною консисторією було з'ясовано, що титулярний радник Тимофій Білий помер 18 липня 1827 р. через хворобу, яка тривала протягом 20 років. За заповітом покійного його родич колезький радник Василь Бублик звернувся за благословенням до архієпископа та дозволом провести чин поховання священнику І. Манжевському в Параскіївській церкві. При цьому пропонував запросити на поховання П. Кизимовського (за його бажанням). П. Кизимовський відмовився приймати участь у похованні, замість нього І. Манжевський запросив кафедрального протоіерея Олександра Огієвського. 19 липня 1827 р. священнослужителі відспівали Т. Білого у Параскіївській церкві та 20 липня поховали його.

Визначальна роль під час винесення рішення духовною консисторією належала свідкам. Розглянувши свідчення кафедрального протоіерея О. Огієвського, колезького радника В. Бублика та чиновника 1-го департаменту Генерального Суду М. Фіалковського, який підтвердив факт звернення до архієпископа, чернігівська духовна консисторія дійшла висновку, що відспівування померлого титулярного радника Т. Білого у Миколаївській церкві було неможливим, оскільки там проводився ремонт. Однак, факти представлені у свій захист І. Манжевським, консисторія вважала недостатніми. Тому зі священника було взято підписку про те, що «без согласія приходского священника в чужом приходе исправлять треб» він не буде. При цьому консисторія зобов'язала з отриманих І. Манжевським за поховання 5 руб. віддати 3 руб. П. Кизимовському [20].

Регламентация грошових зборів за обряд поховання вказує на те, що поховання було одним із суттєвих джерел прибутків священнослужителів. Мотив одержання коштів за поховання між членами церковних причтів різних приходів ставав причинами конфліктів, які свідчать про матеріальні мотиви поведінки священнослужителів. До того ж, прибуток церков складав дохід від продажу місць поховань на кладовищі та за спомин душі, особливо заможних покійних, які жертвували на користь церковних причтів значні кошти.

Поховання як продовження таїнства смерті не могло продаватися, однак місце його розташування стало предметом купівлі-продажу церкви. Ущільнення міської забудови привело до обмеження території приходських кладовищ, що послугувало приводом для введення плати за місця поховання. Спочатку священники розглядали плату за місце поховання у числі інших пожертвувань церкві, але наприкінці XIX ст. вона переросла в обов'язковий внесок, відомий як «достохвальный обычай». Привілейованими та найдорожчими місцями вважалися могили на цвинтарях парафіяльних церков і монастирів. Якщо статусу покійного не вистачало для поховання на території місцевого монастиря, то за принципами єдності общино-парафіяльного життя родичі ховали небіжчика на кладовищі.

У «Ведомости о церкви» парафіяльних церков містився перелік пожертвувань мирян за місця поховання біля церкви та вічний спомин. Згідно з «Ведомостю о церкви Вознесения Господне в городе Чернигове за 1909 г.» пожертви прихожан складали за:

- 1) 3 місця 4 % державної ренти за № 15065, 12572 по 200 руб. і № 04024 дворянкою

Анастасією Михайлівною Столиця;

2) 4 місяця 4 % ренти № 04460 та № 044461 по 100 %, за № 00394 у 200 руб., за № 33794 у 200 руб. та за № 3794 у 500 руб, всього 900 руб. Філаретом Володимировичем Первинцевим і М.М. Ждановичем за їх дружин та вічний спомин;

3) 4 місяця 4 % ренти № 0257, № 2011, № 2012 та № 2013 по 100 руб. кожної за спомин і місяця від Анни Якимівни Артюхової;

4) 2 місяця 4 % ренти за № 04948 у 100 руб. і за № 03328 у 200 руб. від М.А. Немерцаєвої;

5) 2 місяця 4 % ренти за № 02647, № 12580 по 100 руб. кожної від дочки дійсного статського радника М.П. Штольц за місце для її матері та вічний спомин, з тим, щоб відсотки йшли на прикрашення храму й утримання причту [21].

Чим більш «аристократичною» була парафія, тим більше місць на кладовищі закріплювалися за вищими станами суспільства. Якщо за складом мирян парафія була більш «демократичною», то спостерігався більш слабший соціальний контраст між похованнями.

Особа священика мала велике значення для мирян, адже він слугував джерелом знань про виконання належних поховальних обрядів під час жалобних церемоній. 24 травня 1815 р. в Успенському соборі Єлецького монастиря мав місце «дерзкий, похабний поступок», який вчинив дякон Покровської церкви Василь під час відспівування покійної. Під час читання Євангелія дякон «нахальным образом» намагався схватити та стягнути надгробний покров, яким було покрито тіло померлої, та «по примеру пьяных» на очах у людей поклав його собі у кишеню. «Неблагопристойность» викликала обурення архімандрита Єлецького монастиря Феофіла, який подав рапорт до духовної дикастерії з проханням інформувати парафіяльних священнослужителів про «уничужительный и презрительный для обители, позорный и соблазнительный для народа, оскорбительный и обидный для родственников покойной, а для самого духовенства крайне неприличный и предосудительный случай» і притягти дякона Василя до відповідальності. За непристойну поведінку рішенням Чернігівської духовної консисторії на дякона був накладений штраф [22].

У разі порушення моральних норм священнослужителями, представники громади лише могли висловлювати свій осуд, але духовна консисторія мала повноваження застосовувати до них покарання та стягнення. Церква стояла на сторожі законслухняності та моральності священнослужителів, але іноді моральний рівень деяких з них був низьким, і вони надавали негативні наслідки прихожанам.

Отже, наведені справи Чернігівської духовної консисторії свідчать, що механізм поховання знаходився під контролем православної церкви, який реалізували у міських приходах священики. Найгострішим питанням, за яким порушувалося розслідування, являлося поховання мирян по-християнськи, тобто з дотриманням всіх християнських обрядів. Священики були гарантами закінчення життя прочан у відповідності до християнських канонів. Це свідчить про вплив релігії та церкви як соціальних інститутів на формування свідомості й світогляду населення Чернігова.

Справи духовного суду показують, що священики не завжди дотримувалися вимог офіційного законодавства та знаходили способи обійти закон. Серед найбільш розповсюджених порушень, допущених священиками у процесі поховання, являлися поховання мирян раніше трьох днів після смерті, без констатації смерті лікарем, поліцією. Вони відображають сукупність релігійних традицій і прагматизму існування міського соціуму Чернігова.

Джерела та література

1. *Озеров Ю.В.* Взаимодействие церкви и государства в решении актуальных вопросов погребальной практики на рубеже XIX–XX веков / Ю.В. Озеров // Церковь и общество: Проблема взаимодействия религиозного и научного знания. Материалы II Научно-образовательных Знаменских чтений (28 февраля – 3 марта 2006 г.) : В 2 т. Т. 1. – Курск : Курский государственный университет, 2007. – С. 380–385; *Замура О.Ю.* «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. : монографія / О.Ю. Замура. – К. : К.І.С., 2014. – 240 с.; *Мельник О.О.* Поховальна обрядовість Києва в писемних джерелах XVI–XVIII ст. / О.О. Мельник // Праці центру пам'яткознавства : Збірник наукових праць. Вип. 19. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2011. – С. 261–274; *Романова О.* Значення передсмертної сповіді та поховання за християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. / О. Романова // Україна у Центрально-Східній Європі. – 2007. – № 7. – С. 216–238.
2. *Дорская А.А.* Церковное и уголовное право Российской империи : Проблемы взаимодействия и взаимовлияния / А.А. Дорская // История государства и права. – 2005. – № 3. – С. 55–58.
3. *Петренко І.М.* Шлюбно-сімейні відносини в православній повсякденній культурі Росії XVIII ст. : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.02 – всесвітня історія / Петренко Ірина Миколаївна ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2011. – С. 93–94.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 679, оп. 1, спр. 957, 2 арк.
5. Там само, оп. 2, спр. 2117, 6 арк.
6. Там само, спр. 2291, 7 арк.
7. Устав врачбный // Свод законов Российской Империи. – СПб. : Типография II Отделения Собственной его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – Т. XIII. – С. 158–162.
8. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 14, 25 арк.
9. Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Типография II Отделения Собственной его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. IV. – № 1964. – С. 243.
10. ДАЧО, ф. 679, оп. 4, спр. 1081, 6 арк.
11. Там само, оп. 2, спр. 70, 56 арк.
12. Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Типография II Отделения Собственной его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XVII. – № 12378. – С. 117.
13. *Григорович Н.* Обзор общих законоположений о содержании православного приходского духовенства в России, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764–1863 гг.) / Н. Григорович. – СПб., 1867. – С. 10.
14. Полное собрание постановлений и распоряжений по Ведомству православного исповедания Российской империи. – СПб. : Синодальная типография, 1915. – Т. 4. – № 184.
15. *Пулькин М.В.* Православный приход и власть в середине XVIII в. – начале XX в. / М.В. Пулькин. – Петрозаводск : Карельский научный центр РАН, 2009. – С. 181–188.
16. *Замура О.Ю.* «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. : монографія / О.Ю. Замура. – К. : К.І.С., 2014. – С. 146–154.
17. *Степаненко Г.В.* Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) / Г.В. Степаненко // Український історичний журнал : Науковий журнал. – 2004. – № 5. – С. 45–65.
18. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 2107, 5 арк.
19. Там само, спр. 3367, 40 арк.
20. Там само, спр. 4284, 14 арк.
21. Там само, оп. 3, спр. 947, 502 арк.
22. Там само, оп. 2, спр. 2666, 3 арк.

Бойченко С. Поховальна практика Чернігова та шляхи їх реалізації наприкінці XVIII – XIX ст. (за матеріалами справ Чернігівської духовної консисторії)

У статті досліджено поховальну практику Чернігова у контексті регламентації російським законодавством поховальної сфери наприкінці XVIII – XIX ст. На основі матеріалів справ Чернігівської духовної консисторії визначено вузлові проблеми поховальних практик і шляхи їх вирішення.

Ключові слова: поховальна практика, законодавство, духовна консисторія, традиція, церква, поліція, відповідальність, Чернігів.

Бойченко С. Погребальная практика Чернигова и пути их реализации в конце XVIII – XIX вв. (по материалам дел Черниговской духовной консистории)

В статье исследована погребальная практика Чернигова в контексте регламентации российским законодательством погребальной сферы в конце XVIII – XIX вв. На основе материалов дел Черниговской духовной консистории определены узловые проблемы погребальных практик и пути их решения.

Ключевые слова: погребальная практика, законодательство, духовная консистория, традиция, церковь, полиция, ответственность, Чернигов.

Boychenko S. The burial practice of Chernihiv and way of their realization of 18–19 centuries (after materials of Chernihiv Clerical Consistory matters)

Chernihiv burial practice in the context of burial sphere regulation by Russian legislation in the end of 18 – 19 centuries are investigated in the article. The key problems of burial practices and the ways of their decision are defined on the basis of Chernihiv clerical consistory materials.

Key words: burial practice, legislation, clerical consistory, tradition, church, responsibility, Chernihiv.

[надійшло до редакції: 21.10.2014 р.]

УДК 94(477.51):339.17«16/17»

Наталія ЖЕЛІХІВСЬКА
(Батурин)

Стаціонарна торгівля в Батурині у XVII–XVIII ст.

Соціально-економічний розвиток Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. неодноразово привертав до себе увагу дослідників. Їхні розвідки вилилися у чималу кількість праць, що висвітлюють ті чи інші аспекти даної тематики, або дають характеристику періоду в цілому. Одним із перших був О.Ф. Шафонський («Черниговского наместничества описание...»). Розкриває соціально-економічний розвиток краю український історик О.М. Лазаревський («Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Нежинский»). Цінним у цьому плані є археографічне видання «Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр.» під редакцією П.К. Федоренка. Даній проблематиці присвячені праці О.О. Нестеренка, О.С. Компана, І.О. Гуржія, Г.К. Швидько, П.В. Пирога, М.Є. Слабченка й інших.

Українські міста XVII–XVIII ст. були важливими торговельними центрами. Майже все міське населення було зайняте ремеслами, промислами чи торгівлею. Батурин, відновлений поляками у 1625 р., незабаром перетворився на важливий торгово-економічний центр, який приваблював купців і поселенців. З березня 1669 р. до листопада 1708 р. Батурин був столицею Лівобережної України, це квітуче місто було резиденцією трьох гетьманів: Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи. З відновленням гетьманства в 1750 р. за К. Розумовського Батурин знову стає столицею України. У ті часи він належав до числа поселень міського типу з розвинутими ремеслами й торгівлею. Переважна частина населення поєднувала ремісництво і торгівлю із землеробством.